

Artner Annamária: „Válságban a munka”**OTKA 104210K****Kutatási zárójelentés****A kutatás menete, a kitűzött feladatok teljesítése**

A kutatás az első évtől kezdve a tervezettnél gyorsabb ütemben folyt. Ezt a T. Zsúri is elismerte az első évi részbeszámoló elfogadásáról szóló 2013. november 24-én kelt levelében: „Kutatásának beszámolóját ellenőriztük. A 2012-09-01 – 2013-08-31 időszokról szóló szakmai részjelentést a KJS zsúri elfogadta. Az értékelő bizottság megjegyzése: A projekt nem csupán a munkatervnek megfelelően, hanem annál jobban halad, így mindenképpen elfogadásra javasolt. További kutatómunkájához sok sikert kívánok: Üdvözlettel: Szerb László a KJS zsúri elnöke”

A munka a következő évben is hasonló eredményességgel folytatódott. A kitűzött célok teljesültek, de a tervhez képest pozitív irányú eltérés, hogy 1) a tervben szereplőnél több kérdés vizsgálatára került sor; 2) a kutatási eredményeket összegző könyv még a projekt zárása előtt elkészült; 3) nem került felhasználásra a teljes összeg, így a maradványból – a Tisztelt Zsúri engedélyével – a könyvkiadás költségeit lehetett finanszírozni, amelyeket eredetileg nem tartalmazott a költségvetés. Az elnyert pénzösszeg felhasználása tehát hatékonyabb lett a tervezettnél.

A kutatási tervnek megfelelően elkészültek a munkaerőpiacra gyakorolt hatásra koncentrált tanulmányok a versenyképesség alapjairól, a globális tőkeértékesülés ciklusairól, az áthárítási mechanizmusokról, a munkaerőpiacot a válság előtt jellemző tendenciákról, a finanszírozásról, a válság és a válságmenedzselés hatásairól, a nemzeti és a regionális szint összefüggéseiről, illetve a regionalizáció problémáiról és új irányzatairól. Továbbá készültek esettanulmányok is (EU, Írország, Görögország, Brazília, Kína). A tervhez képest többletként, a munkaerő-piaci folyamatok behatóbb elméleti-gyakorlati feltérképezése érdekében készültek tanulmányok a szűkösség kérdéséről, a munkaerőpiac és a demokrácia összefüggéseiről, valamint az ifjúsági munkanélküliségről és a feltétel nélküli alapjövedelemről. A kutatási eredmények nagy része műhelytanulmányként megvitatásra, valamint folyóirat-cikk és könyvfejezet formájában lektorálásra és publikálásra került, vagy a közeljövőben megjelenik.

A kutatás hasznosulása – publikációk, oktatás

A kutatás eredményeként összesen 29 publikáció született: 1 könyv, 8 folyóiratcikk (1 angol), 8 könyvfejezet (1 angol), 5 műhelytanulmány (2 angol), valamint 7 blogjegyzet (3 angol) az MTA KRT Világgazdasági Intézet blogjában. *A publikációk száma, ahol az OTKA 104210K feltüntetésre került 20, típus szerint: 1 könyv, 6 műhelytanulmány (1 angol), 7 könyvfejezet (1 angol), 6 folyóirat-cikk (2 angol).* Az OTKA jelentéskészítés online felületén a „Közlemények” között csak az értékesebb publikációkat tüntettem fel, tehát a műhelytanulmányokat nem. További egy cikk várhatóan decemberben jelenik meg egy hazai listás folyóiratnál, egy másik elbírálás alatt van külföldi folyóiratnál és két további angol nyelvű könyvfejezet van szerkesztés alatt (mindegyiknél feltüntetve az OTKA).

A kutatás jelenleg is folytatódik az európai, ezen belül a kelet-európai és a magyarországi foglalkoztatási és szociális helyzet vizsgálatával, amelytől angol nyelvű publikációk várhatók.

A kutatás eredményei beépítésre kerültek a felsőoktatási tananyagba a Zsigmond Király Főiskolán, továbbá a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskolájában és a Nyugat-Magyarországi Egyetem Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskolájában a doktorandusz-képzésben, a képzés szintjétől és tartalmától függő mértékben, kötelező vagy ajánlott irodalomként, valamint segítették a szakdolgozatot készítő munkáját is. A tantárgyak, amelyek tematikájában az eredmények ilyen módon felhasználásra kerültek az alábbiak:

- Foglalkoztatás- és szociálpolitika (kötelező tantárgy, BA)
- Globalizálódó munkaerőpiacok (kötelező tantárgy, BA)
- Válság és munka (kötelezően választható tantárgy, BA)
- Nemzetközi munkaerőpiacok (kötelező tantárgy, MA)
- Nemzetközi politikai gazdaságtan (kötelező tantárgy, MA, doktorandusz képzés)
- History of globalisation (Erasmus, BA).

Az elnyert összeg felhasználása

Mivel a második év végéig a projekt rendelkezésére álló összeg *nem került teljes egészében felhasználásra*, a maradványt (578 ezer forintot – a projekt teljes költségvetésének 25,6 százalékát) a projekt eredményeként született könyv publikálási költségeire lehetett fordítani. A könyvet az Akadémiai Kiadó adta ki. Ezúton is köszönöm a szakmai zsűrinek, hogy a maradvány ilyen célú felhasználását engedélyezték. Úgy vélem, ezzel az *OTKA-pénzek felhasználási hatékonysága* is nőtt.

A kutatás összefoglalója

Mint kutatási tervemből is kiderült, megközelítem kritikus a jelenlegi mainstream közgazdaságtannal és bizonyos kérdésekben még annak módosító-továbbfejlesztő irányzataival szemben is. Köszönettel tartozom az OTKA-nak, az opponenseknek, illetve a szakmai zsűrinek, hogy ennek ellenére befogadta, támogatta munkámat.

A kutatás során a kutatási tervben megfogalmazott, a főáramú közgazdaságtan premisszáival több tekintetben vitatkozó hipotézisek igaznak bizonyultak, miközben az is világossá vált, hogy az általános folyamatok csak tendenciálisan bontakoznak ki, adott időben és helyen ellentétes mozgások fedik el létüket.

Az igazolt hipotézisek:

- Bár a versenyképesség összetett fogalom, a *bérrány* (egységnyi munkaerőköltség – ULC) alapvető szerepet játszik benne.
- A bérrány tendenciálisan *csökken*.
- A bérrány *növekedése* a globális munkamegosztás hierarchikus rendjében és az ezzel összefüggő tőkeértékesülési ciklusok miatt *időről időre szükségszerű*, ami azonban a hosszabb időtávon ható általános (csökkenő) tendenciát nem érvényteleníti.
- A bérránycsökkenés *a válság egyik tényezője*, ezért a bérrány növekedésével a válság enyhíthető, de csak rövid távon. A profitabilitás (versenyképesség) hosszabb távon mindenképpen a bérrány csökkenését követeli.
- A bérránycsökkenés *lehetőségét* a technológiai fejlődés teremti meg, de a bérránycsökkenésnek nem ez az oka. A technológiai fejlődés a kifejtendő munkaórák számát csökkenti, a foglalkoztatás (illetve a bérrány) csökkenése a költséggazdálkodáson alapuló versenyképességi (profit-) követelmény miatt szükséges. Ez a technológiai fejlődés általános törvényszerűségének a kapitalizmus körülményei között specifikus formában való megjelenése.

A kutatás főbb megállapításai azonban a fentieknél jóval messzebbre mennek, illetve szélesebb problémakört ölelnek fel. E megállapítások a tanulmányokban, illetve a könyvben bővebb kifejtésre kerültek és adatokkal, számításokkal, szakirodalommal alátámasztottak, itt most csak a legfontosabbakat foglalom össze röviden.

A szükségesség kérdését az uralkodó neoklasszikus közgazdasági nézetrendszer, kritikai–továbbfejlesztő irányzataival együtt, a gazdálkodás kiindulópontjaként tételezi. Ez a feltételezés azonban történeti és logikai értelemben is helytelen. A termelés történelmileg a szükségletek kielégítésének céljával indult, de a modern értelemben vett *gazdálkodás (a csere) éppen a felesleg megjelenésével vált lehetségessé*.

A felesleg megjelenése óta a termelés a felesleg *alapján* és *növelése érdekében* – a verseny szempontjából azt is mondhatjuk, hogy a *kezdeti előny* birtokában az *előny kumulálásáért* – folyik. A feleslegtermelés módjai meghatározott társadalmakhoz köthetők, történelmileg változnak és adott időben országonként és régióként eltérőek lehetnek. A kapitalizmus alapvető váltást hozott az előnykumulálás módjában, amennyiben *az előnykumulálás függetlenedett a kezdeti előny birtokosának szubjektív szükségleteitől*, és a versenyképesség követelménye formájában „önjáróvá vált”. Ez a változás tette lehetővé a felesleg olyan mértékűre duzzadását, hogy ma minden földi lakos méltó emberi szükségletei kielégíthetőek lennének.

A szűkösség nemcsak e *szubsztantív* értelemben nem uralja a termelést, de *döntési* problémaként sem, amit a kihasználatlan kapacitások és a munkanélküliség formájában bőséggel rendelkezésre álló munkaerő bizonyít.

A politikum, az uralomgyakorlás politikai formája a társadalom tulajdoni szerkezetéhez, a többletermelés gazdasági formájához igazodik. Ha a gazdálkodás a felesleg termelésére irányul, amelynek alapja a kezdeti előny (a termelőeszközök) birtoklása, akkor az e rendszerhez tartozó és a (magán)tulajdon szentségét kodifikáló jogrend alapja nem lehet a szó szoros értelmében felfogott „népuralom”, hiszen a kezdeti előny birtoklása, avagy a felesleg feletti rendelkezés nem népszavazás tárgya. *A szabad piacgazdaság és a jogegyenlőségre épülő „demokrácia” ezért a tulajdonos osztály gazdasági–jogi hatalmát biztosító uralmi forma.*

A feleslegtermelés és a jogállam nem egyforma sikerrel működik a világgazdaságban, amelyet kisebb–nagyobb mértékű „visszaható függési viszonyok” (aszimmetrikus interdependenciák) jellemeznek. Ezt a hierarchikus és dinamikus rendszert a *globális tőkeumterülés* működteti. A tőkeumterülés *ciklikus természetű*, a hosszabb időtávú ciklusok több rövidebb ciklust foglalnak magukba. A tőkeumterülés hosszú (több évtizedes, „Kondratyev”–) hullámai egy-egy technológiai paradigmára és az ahhoz tartozó intézményrendszerre épülnek, és gazdasági–intézményi–politikai válságok sorát tartalmazó *csomópontválságokban* végződnek.

Bár a tőkeumterülés évszázadok óta növekvő mértékben meghatározója a világrendszer és az egyes államok nem determinisztikus, de behatárolt fejlődésének, az 1970-es évek csomópontválságával bekövetkezett változás (a transznacionális monopolkapitalizmus kialakulása a jóléti államok kiépítésének véget vető neoliberalizmussal) *módosította a tőkeumterülési ciklusok tér- és időbeli mintázatát is*. A ciklus innovációs szakasza a centrumban, az extenzív (vagy expanzív) szakasz – a transznacionális vállalatok tevékenységének közvetlen és közvetett hatására – a perifériákon zajlik. Az innováció a centrumban szinte folyamatos, és biztosítja a centrum versenyképességi fölényét, miközben az expanzió fejlesztő hatást gyakorol a perifériákon. Ez a fejlesztés a foglalkoztatás, s ekképpen a bérek fellendülésével is jár, amely a centrum újabb innovációjakor strukturális válságot (versenyhátrányt) idéz elő a periférián. A centrum ciklikus fejlődésének válságjegyei ezért a perifériákon jelennek meg, azok gyakran ismétlődő egyensúlyi, pénzügyi illetve strukturális válságai formájában (ezt mutatták be az esettanulmányok, pl. Írország, Görögország, Brazília). Ebben az értelemben beszélhetünk „*áthárítási körökről*” a világpiacon fejlődésében.

Az 1929–33-as válság óta két csomópontválság zajlott le, az 1970-es évekbeli, és a 2008-ban kirobbant válság. Ez utóbbi *nem pénzügy eredetű*, bár utolsó konjunktúraciklusa, s vele az értékesülésre képtelen tőkék újrahazsnosítása és a válságnak a különböző perifériákra való áthárítása csak a *pénzügyek fellendülése jóvoltából volt lehetséges*. A globális perifériák „telítődésével” a fölös tőke a centrum saját (integrált, immanens) perifériáira zúdult. Ezért, és a válság csomópont–jellege miatt tört ki ez a válság – a korábbi évtizedek válságaival ellentétben – magán a centrumon belül. A 2008-as válság pénzügyi téren megoldódni látszik, azonban nem látszanak még a jelei sem a gazdasági fellendülésnek, sem az ezt megalapozó technológiai paradigmaváltásnak, amik felszámolhatnák, vagy legalább enyhíthetnék a válság és a válságmenedzselés társadalmi kárait. A pénzügyek és a reálszféra helyreállításának e különbségében is a *reálszféra meghatározó szerepe* mutatkozik meg, ami megerősíti azt a feltételezést, hogy a pénzügyek szabályozásával nem lehet(ett volna) elejét venni a válság(ok)nak.

A mai csomópontválság megoldódása hosszú lesz, és mindenképpen *lényegi változásokat* (új világtrendet) követel. A változás természetét illetően – egyéb életképes és érdemben képviselt alternatíva híján – egyelőre csak a „belső ugrás”, a kapitalista világgazdaság strukturális-intézményi reformja látszik elképzelhetőnek. Kérdés azonban, hogy milyen új globális piacgazdaság következhet az 1970-es évek csomópontválságából „belső ugrással” megszülető, a liberalizáció forradalmát hozó „*még több kapitalizmus*” után. Továbbá az sem ad okot megnyugvásra, hogy a válságba került világtrend meghatározott hatalmi struktúrával rendelkezik, s a válság e hatalmi struktúráját is érinti. Józan ésszel nehezen remélhető, hogy az *USA által vezetett világtrend hatalmi központjának elmozdulása* (aminek lehetőségére a BRICS-országok fejlődésével és az új regionalizmusokkal határozott jelek utalnak) tárgyalószobák hűvös homályában levezényelhető. Korunk csomópontválsága ezért valószínűleg elhúzódó lesz, és *különböző léptékű és tartalmú harcokkal, háborúkkal* terhes.

Ezek gerjesztőinek sorában az egyik, de lényegi elem a foglalkoztatási és szociális helyzet. Ez már a 2008-as válság előtt is mutatott kedvezőtlen tendenciákat, amelyek abból adódnak, hogy *a feleslegtermelés nem a társadalmi munkaerőalappal való gazdálkodásra épül*. A feleslegre irányuló termelés naturáliák helyett mindent költségen vesz számba: *költséggazdálkodás*. Ezért a technológiai fejlődéssel a termelésből felszabaduló munkaidő nem a foglalkoztatottak munkaóráinak számát csökkenti, hanem a foglalkoztatottak számát. Ez nem más, mint *az egységnyi munkaerőköltség csökkentésére való törekvés* megnyilvánulási formája. A foglalkoztatás ebből adódó csökkenését enyhíti a termelés bővülése, valamint az egységnyi munka árának (relatív) csökkenése, de mindig kisebb mértékben: egy százaléknyi gazdasági növekedésre mind kisebb bér- és foglalkoztatás-növekedés jut. A termelésből kiszoruló az informális gazdaságban igyekeznek boldogulni, ami elemesztí az állam fejlesztőképességét, továbbá a kiszoruló „önként” vállalják munkaerejük árának csökkenését. Erre a formális gazdaságban dolgozók is rákényszerülnek. Ez a folyamat is ciklikusan és a globális hierarchia egyes fokozatain, sőt egyes országokon belül is, különböző mértékben bontakozik ki. A perifériákon folyó extenzív szakasz bérnövekedése egyfelől része e folyamatnak (a növekvő bérek a periférián a centrumban való termeléshez képest bércsökkenést jelentenek). Másfelől a bérek visszafogására az extenzív szakasz végével – de legkésőbb a bérszintet eladósodás árán fenntartó-növelő állami politika ellehetetlenülésekor – a periférián is sor kerül.

Amit a világszegénységről biztosan el lehet mondani, az annyi, hogy *az elmúlt évtizedekben semmiképpen sem csökkent annyira, amennyire az emberiség birtokában lévő fejlett technológiák alkalmazásával lehető lett volna*. A szegénységi adatokat a nemzetközi szervezetek finoman szólva nem megbízható pontossággal, sőt utólag változtatva adják közre. Ha a szegénységet az adott társadalomra jellemző életszínvonalhoz mért nélkülözésként fogjuk fel, akkor a Föld lakosainak több mint 40 százaléka szegény, közel fele pedig bizonytalan foglalkoztatási formákból él meg.

Mindezekért támogatni kell minden újraelosztást célzó javaslatot. Megvalósíthatóságukra ad némi reményt, hogy ezzel bizonyos mértékben és bizonyos ideig enyhíteni lehetne magának a feleslegtermelésnek a gondjait is. Így kívánatos lenne, hogy az adott keretek között egy-egy állam az *oktatás, az egészségügy és a munkaerőpiacról kiszorulókon segítő szövetkezeti termelési formák* támogatására tartósan jelentős összegeket csoportosítson át. E három makropolitika révén egy *művelt, egészséges és együttműködésre képes, így válság-rezisztens és a termelési kapacitást is messzemenőkéig növelni tudó munkaerőbázis* alakítható ki, amely hosszabb távon megbízhatóan biztosítja a versenyképesség mellett a gazdasági-társadalmi fejlődést is. Még radikálisabb és egyszerűbb, sőt a felesleg mai mennyisége mellett több országban megvalósítható lenne a *feltétel nélküli alapjövedelem*, egyes számítások szerint akár az adóteher növelése nélkül is. Sőt, akár globálisan is bevezethető, ám ehhez már globális (országok közötti) újraelosztásra van szükség. A feltétel nélküli alapjövedelem történelmi igazságtételt szolgálna a munkának, amelyből az osztályfelesleg származik. Az emberek szabadidejének és egyben létbiztonságának megnövekedése lehetővé tenné a társadalom teljes erkölcsi átalakulását is, hiszen a megélhetés függetlenedne az elidegenült áruviszonyoktól és a gazdasági-politikai hatalmi hierarchiától.

A világgazdaság elmúlt évtizedeinek halmozódó feszültségei az integrációs együttműködésekre is rányomták bélyegüket. A válságban megrendült, illetve a válság érdemi kezelésére képtelen *nemzetek feletti intézményekkel szemben megnőtt a nemzetállam ázsiója* egyes a piaci szereplők (a bajba jutott tőkék és a munkavállalók) részéről.

Az útkeresés nemcsak nemzetállami szinten, de a regionális együttműködések új formáinak keresésével is zajlik. Az új típusú regionális integrációk egy része az USA hatalmi dominanciájának elismerésére épül, azon belüli megoldásokat keres a fejlett és fejletlen országok együttműködésének a liberalizációt leszámítva egyelőre még igen lassú léptékű fejlesztésével. Az új regionalizmusok másik ága, amelyet „*poszt-(neo)liberális regionalizmusnak*” is nevezhetünk, a globális hierarchia működési kereteit feszegeti, és az e hierarchiát fenntartó mechanizmusok megváltoztatásában keresi a megoldást. Ennek példái elsősorban az 1990-es évek végétől kezdve baloldali–populista fordulatairól ismert Latin-Amerikában bontakoznak ki. A „*poszt-liberális*” regionalizáció természetesen csak akkor érhet el sikereket, ha a benne résztvevő országok saját belső hatalmi viszonyai is a kumulatív előnyszerzés korlátozásának, a társadalmi–gazdasági emancipációnak a javára változnak.

A nemzeti, a regionális és a globális változások tehát, viszonylagos önállóságuk mellett is szorosan összefüggnek és mélyükben a tőke és munka viszonyának alakulása áll.

2014. november 20.

Dr. habil. Artner Annamária C.Sc.
tudományos főmunkatárs MTA KRTK VI
OTKA 104210K vezető kutató